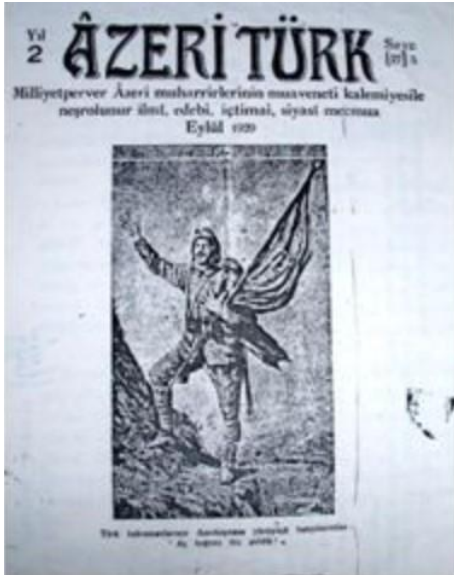

Sovet dövrü

1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra Xalq Cümhuriyyətinin qurucularına və dövlət orqanlarında çalışanlara qarşı kütləvi həbslər həyata keçirildi. Minlərlə insan güllələndi və həbs edildi. Sovet Azərbaycanında ilk mühacirət dalğası başlandı. Təqiblərdən canını qurtaranlar və onların ailə üzvləri müxtəlif yollarla xarici ölkələrə, əsasən də Türkiyəyə qaçdılar.

Türkiyəyə mühacirət edən azərbaycanlılar tərəfindən əsas qoyulan “Xarici Ölkələr Bürosu” (1922), “Azərbaycan Milli Mərkəzi” (1924), “Azərbaycan Gənclər Birliyi” (1924) təşkilatları Azərbaycan diasporunun təşəkkül tarixində böyük hadisə idi. Bu təşkilatlar istər Türkiyə Cümhuriyyətində, istərsə də, xarici ölkələrdə məskunlaşan həmvətənlərimizi bir mərkəzdə birləşdirdi. Bununla da Türkiyədə Azərbaycan diasporunun təşkilatlanmasının əsası qoyuldu. Diasporun bu istiqamətdə gördüyü iş yaratdıqları mətbuat orqanlarında – “Yeni Qafqasya”, “Azəri Türk”, “Odlu yurd”, “Bildiriş”, “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgilərində işıqlandırılırdı.

“Azəri-türk” dərgisi. 1929
Türkiyə

XX əsrin 30-cu illərində sovet rejimi azərbaycanlıları yeni təqib və sürgünlərə məruz qoydu. Nəticədə yeni mühacirət dalğası Azərbaycana bürüdü.

Azərbaycan mühacirətinin sıralarının genişlənməsinə İkinci Dünya Müharibəsi və onun gedişində faşist Almaniyasına əsir düşən həmvətənlərimizi, o cümlədən də milli legion qatılanların bir hissəsinin geri qayıda bilməməsi də ciddi təsir göstərmişdir. Əsir düşərək geri qayıtmayanların bir qismi İran, Türkiyə, Almaniya, Fransa, ABŞ və digər ölkələrdə məskunlaşmışdı. İkinci Dünya müharibəsindən bir neçə il sonra Sovet hökumətinin tətbiq etdiyi sərt sərhəd rejimi SSRİ-dən xaricə axını məhdudlaşdırsa da, dissident hərəkatı əvvəlki illərlə müqayisədə daha kütləvi xarakter almışdı.

1949-cu il fevralın 1-də Ankarada M.Ə.Rəsulzadənin və bir qrup mühacirin təşəbbüsü ilə yaradılmış Azərbaycan Kültür Dərnəyi azərbaycanlıların diaspor potensialının artırılmasında xüsusi əhəmiyyət

kəsb edirdi. Azərbaycan diasporunun şaxələnməsində ciddi fəallıq göstərmiş bu dərnəyin təşkil etdiyi mədəni-kütləvi tədbirlərdə Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin təbliği məsələlərinə xüsusi yer verilmişdi. Dərnəyin uğurlu fəaliyyəti nəticəsində keçən əsrin 40-cı illərinin sonunda Antalya, Aydın, Bursa, İstanbul, İzmir, Kayseri, Manisa və digər şəhərlərində onun yerli şöbələri açılmışdı.

Türkiyə Cümhuriyyətində daha bir neçə mühacir təşkilatları fəaliyyət göstərirdi: “Azərbaycan Müdafiə Hüquq Cəmiyyəti” (1948), “Azərbaycan Millətçilər Dərnəyi” (1952), “Azərbaycan mühacirlər Birliyi” (1952), azərbaycanlı legionları öz ətrafında birləşdirən “Cəbhəçilər İttifaqı” (1952), “Azərbaycan Gənclik Dərnəyi (1961) və s.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin geniş fəaliyyət göstərdiyi Fransada azərbaycanlılar Azərbaycan Mühacirləri Assosiasiyasını yaratmış, qəzet və jurnallar, kitablar çap edərək Azərbaycanı təbliğ edirdilər. 1926-cı ildə buradakı Femina teatrında Üzeyir Hacıbəylinin «Arşın mal alan» operettası tamaşaya qoyulmuş, 1933-cü ildə isə Üzeyir bəyin qardaşı Ceyhun Hacıbəylinin “Qarabağın folkloru və dialekti” adlı əsəri Fransada çap olunmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Avropaya miqrasiya edənlər arasında sonralar dünya ədəbiyyatına öz əvəzsiz töhfələrini vermiş azərbaycanlılar da var idi. Bunlardan xüsusilə, AXC-nin nazirlərindən biri Mirzə Əsədullayevin qızı, məşhur Azərbaycan milyonçuları Şəmsi Əsədullayevin və Musa Nağıyevin nəvəsi, Fransada yaşayıb-yaratmış Ümmülbanu (Banin) və multikulturalizm cərəyanının banilərindən biri, jurnalist-yazıçı Məhəmməd Əsəd bəy fərqlənirdilər. M.Əsəd bəyin “Əli və Nino” əsəri Avropa oxucuları arasında çox böyük rəğbət və şöhrət qazanmışdı.

Azərbaycan mühacirləri yaşadıkları ölkələrdə çoxşaxəli fəaliyyət göstərərək, həmin ölkələrin dövlət, siyasi, ictimai dairələri ilə də yaxın əlaqələr qurmuş, Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında səmərəli xidmət göstərmişlər. Onlar say etibarını ilə çox olmasalar da, Azərbaycan ziyalılığının təcəssümü olmuş və diasporumuzun formalaşması və inkişafı işində həlledici rol oynamışlar.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Birləşmiş Ştatlarda diaspor sahəsində fəaliyyət göstərən azərbaycanlıların bir neçə təşkilatı yaranmışdı. “Amerika Azərbaycan Cəmiyyəti” 1951-ci ildə legionerlərdən Məcid Musazadə tərəfindən yaradılmış, ətrafında əsasən İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-a mühacirət etmiş legionçuları cəmləşdirmişdi. ABŞ-da yaşayan soydaşlarımızın yaratdıqları ilk milli diaspor və lobbı icması Amerika Azərbaycanlıları Cəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli təhlükəsizlik xidmətinin rəhbəri olmuş Nağı bəy Şeyxzamanlının oğlu Saleh bəy Şeyxzamanlı 1957-ci ildə ABŞ-da “Amerika Azərbaycan Cəmiyyəti”ni təsis etmişdir. 1996-cı ildən bu cəmiyyətin sədri Saleh bəy Şeyxzamanlının qızı Tomris Azəridir.

1946-cı ildə Bakıda Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti yaradılmışdır. Həmin vaxt Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin xüsusi nəzarəti altında fəaliyyət göstərən qurumun əsas məqsədi xaricdə yaşayan azərbaycanlıların, xüsusilə də ziyalı təbəqəsinin Azərbaycanla əlaqəsinin qurulmasını təmin etməkdən ibarət idi. Ona görə də cəmiyyətin xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla sıx əlaqələrin qurulması və Azərbaycan diasporunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Həmin illərdə Azərbaycan diasporunun formalaşmasında Azərbaycanın görkəmli ziyalılarının böyük fəaliyyətləri olmuşdur. Belə ki, Sovet rejimin ən sərt qaydalarının hökm sürdüyü vaxtlarda belə xaricdə yaşayan azərbaycanlılar öz Vətənləri ilə əlaqələrini davam etdirirdilər. Görülən işlərin ictimailəşdirilməsi üçün 1960-cı ildən cəmiyyətin nəzdində “Vətənin səsi” adlı qəzet nəşr edilirdi.

“İstiklal” qəzeti. 1932
Türkiyə

Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar üçün nəzərdə tutulan "Vətənin səsi" qəzetinin əsas səhifələrində milli təbliğat başlıca yer tuturdu. Bu qəzet vasitəsilə qütbət ellərdəki həmvətənlərə tarixi Vətəndə gedən mədəni, sosial proseslər haqqında məlumatlar çatdırılırdı. 1969-cu ildən başlayaraq cəmiyyət 7 dildə "Azərbaycan bu gün" jurnalının nəşrinə başladı. Jurnalın səhifələrində Azərbaycanın iqtisadi, elmi, mədəni və sosial həyatını əks etdirən materiallar yer alırdı. Jurnal dünyanın 120 ölkəsindəki 860 ünvanə göndərilirdi. Xarici nümayəndə heyətlərinin qəbulu, Azərbaycan zəhmətkeşlərinin dünya xalqlarının həyatı və mədəniyyəti ilə tanışlıq tədbirləri, xarici tələbələrə, turistlərə iş, təbliğat materiallarının göndərilməsi ilə yanaşı, cəmiyyət xarici ölkələrdə kompleks tədbirlər - Mədəniyyət günləri, həftələri, dekadaları (ongünlük) təşkil edirdi ki, bütün bunlar öz növbəsində Azərbaycan diasporunun daha da fəallaşmasına səbəb olurdu. XX əsrin 60-70-ci illərində bu cəmiyyət dünyanın 118 ölkəsinin 720-dən çox təşkilatı ilə əlaqələr yaratmışdı.

Nağı bəy Şeyxzamanlı
(1883-1967)

XX əsrin 60-cı illərinin sonu, 70-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq milli dirçəliş, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin, elmin, təhsilin inkişafı, mənəvi mühitin sağlamlaşması bütövlükdə milli özünüdərkə təkan vermişdir. 70-80-ci illərdə respublikanın rəhbəri Heydər Əliyev xalqın qədim tarixinin qorunmasına, mədəniyyətinin tərəqqisinə, Azərbaycanın bütün dünyada tanınmasına çalışmışdır. Həmin dövrün mövcud siyasi realığı diaspor problemi ilə milli-ideoloji zəmində açıq və sistemli şəkildə məşğul olmağa imkan verməsə də, mədəniyyət, incəsənət, elm sahəsində ciddi iş aparılmış, dünya azərbaycanlılarının tarixi vətənlə əlaqəsinə xidmət edəcək hər imkandan istifadə olunmuşdur.

1987-ci ildə Xaricdə Yaşayan Həmvətənlərlə Azərbaycan Mədəni Əlaqədar Cəmiyyəti – "Vətən" Cəmiyyəti təsis edildi. Xarici ölkələrlə mədəni əlaqələrin güclənməsi, xaricdə yaşayan həmvətənlərlə əlaqələrin yaradılması soydaşlarımızın birliyinə xidmət edən mühüm addımlardan idi.

"Vətən" Cəmiyyəti tarixdə ilk dəfə xaricdə yaşayan həmvətənlərlə, onları birləşdirən mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx əlaqə yaratmağa, əməkdaşlıq etməyə nail oldu. Xarici ölkələrdə Azərbaycan mədəniyyətini təbliğ etmək, tanımaq məqsədi ilə çox sayda mədəni- kütləvi tədbirlər, konfranslar, simpoziumlar və görüşlər keçirilirdi. Cəmiyyətin bir neçə şöbəsi, üç əlifba ilə (kiril, latın, ərəb) iki həftədən bir nəşr olunan tirajı 250-mindən çox olan "Odlar yurdu" qəzeti fəaliyyət göstərirdi.

"Odlar yurdu" qəzeti vasitəsilə Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında, azadlıq mücadiləsində misilsiz xidmətlər göstərmiş, lakin sovet rejimi və kommunist ideologiyasının düşməni kimi böhtan və iftiralara gözdən salınan, unudulmasına çalışılan şəxsiyyətlərin, o cümlədən Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağayevin, M. Ə. Rəsulzadənin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Ceyhun bəy Hacıbəylinin, Şəfi bəy Rüstəmbəylinin, Mirzə Bala Məmmədzadənin, Xəlil bəy Xasmmədovun, Nağı Şeyxzamanlının və digərlərinin həyat və fəaliyyəti haqqında dolğun məlumatlar ilk dəfə Azərbaycan xalqına təqdim olundu.

“Vətən” Cəmiyyətinin xətti ilə xarici ölkələrə (Almaniya, Danimarka, Hollandiya, Türkiyə, İsveç, Norveç, Avstriya, Finlandiya, ABŞ və s.) ezam olunan onlarca tanınmış mədəniyyət, elm xadimi, incəsənət ustaları əslində, o zamanlar xaricdə heç bir nümayəndəliyi, səfirliyi olmayan ölkəmizi təmsil edir, Vətənimizin ədalətli mövqeyini müdafiə edir, həm həmvətənlər, həm xarici ölkə ictimaiyyəti arasında Azərbaycanın qədim, zəngin tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini tanıdır, təbliğ edir, ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, Dağlıq Qarabağ problemi haqqında, erməni separatizmi və vəhşiliyi barədə obyektiv məlumatlar yayır, əsl həqiqətlər haqqında fikir formalaşdırırdılar.

Azərbaycan mühacir təşkilatlarının təmsilçiləri Türkiyədə

Sovet Azərbaycanının rəhbəri Heydər Əliyev xaricdə yaşayan azərbaycanlıları şimalılara və cənublara ayırmır, onları vəhdətdə görür, ana dilini, Azərbaycan tarixi və mədəniyyətini unutmamaları üçün ciddi əməli işlər həyata keçirir, maddi və mənəvi yardımlar edirdi. Ötən əsrin 70-80-ci illərində xarici ölkələrdə yaşayan həmvətənlərimizlə iş aparılması təcrübəsi əsasında Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra diasporun yaradılması sahəsindəki fəaliyyətini sürətləndirdi.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının elmi və intellektual potensialının gücləndirilməsinə hərmişə böyük diqqətlə yanaşırdı. Bu qayğının sayəsində yüzlərlə azərbaycanlı gənc SSRİ-nin ən nüfuzlu təhsil ocaqlarında təhsil almaq imkanı qazanmışdır. Belə ki, keçmiş SSRİ məkanının 50-dən çox böyük şəhərinin 170-dən artıq ali təhsil ocağında elm, iqtisadiyyat, mədəniyyət, istehsalat və digər sahələri əhatə edən və Azərbaycanda zəruri ehtiyac duyulan 250-dən çox ixtisas üzrə 15 mindən çox mütəxəssis hazırlanmışdır. Bu kadrların bir çoxu yenidən Azərbaycana qayıdıb respublikanın inkişafına öz töhfələrini versə də onların bir qismi təhsil aldıkları şəhərlərdə məskunlaşmışdır. Bir sözlə, 70-80-ci illərdə sovet dövlətində gedən respublikalararası inteqrasiya prosesləri, gənclərin Azərbaycandan kənarında digər respublikalarda təhsil almaq imkanı azərbaycanlıların təbii miqrasiyasına təkan vermişdir. Respublikamızdan kənarında əmək fəaliyyətinə başlayan həmin mütəxəssislər bir tərəfdən həmvətənlərimizin mütəşəkkilliyinin güclənməsinə, digər tərəfdən elm və mədəniyyətimizin inkişafına əhəmiyyətli yardım göstərmişlər.

Ötən əsrin 80-ci illərin sonlarında SSRİ məkanında cərəyan edən hadisələr imperiyanın sərhədləri çərçivəsində demokratik düşüncə tərzinin genişlənməsinə və milli azadlıq hərəkatlarının güclənməsinə zəmin yaratmış oldu.

1987-ci ilin sonlarından erməni diasporunun fəal yardımı ilə Ermənistanın tarixi Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməsi, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların da diaspor fəaliyyətinə təsir etmiş, bir sıra cəmiyyət və mədəniyyət mərkəzlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə 1990-cı il 20 Yanvar faciəsindən sonra yaranmış yeni diaspor təşkilatları fəaliyyətlərini daha da canlandırmışdılar. Bu faciənin harada, hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, xalqı vahid qüvvə kimi birləşdirdi. Heydər Əliyev belə bir mürəkkəb vəziyyətdə vətəndaş mövqeyi və Vətən təəssübkeşliyi nümayiş etdirərək 20 Yanvar qırğını ilə bağlı Moskvada etiraz səsini

ucaldı, dünya azərbaycanlılarını ayağa qaldırdı, xalqın siyasi iradəsini bəyan etdi. Dünya azərbaycanlılarının bir millət kimi mütəşəkkilliyinə təkan verən bu bəyanat həmvətənlərimizi ölkənin, xalqın taleyi üçün tarixi məsuliyyət daşımaq qüdrətində olan yeganə siyasi xadim və milli lider ətrafında birləşdirdi.

Həmin illər xaricdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan cəmiyyətlərindən biri də Moskva şəhərində yaşayan ziyalılar, elm və mədəniyyət xadimlərinin təşəbbüsü ilə 1988-ci ildə əsası qoyulmuş “Ocaq” Mədəniyyət Mərkəzi idi. Cəmiyyətin “Çıraq” adlı mətbu orqanı nəşr edilirdi.

“Odlar yurdu” qəzeti
Bakı

Keçmiş SSRİ məkanında meydana gəlmiş Azərbaycan cəmiyyətləri sırasında ötən əsrin 80-ci illərində Baltıyanı ölkələrdə yaradılmış diaspor təşkilatları da vardır: Litva Respublikasında “Litva Azərbaycanlıları Cəmiyyəti” (1988, Vilnüs), Latviya Respublikasında “Azəri” cəmiyyəti (1988, Rıqa) və Estoniya Respublikasında "Ocaq" icması (1988, Tallin). Hər üç respublikada ümumilikdə 20 mindən artıq azərbaycanlı yaşayır. Onların əksəriyyəti ittifaqdaxili iqtisadi əlaqələr zəminində buraya miqrasiya etmişlər.

1989-cu il dekabrın 31-də Naxçıvan Muxtar Respublikasında və Azərbaycanın digər sərhədyanı rayonlarında “Sərhəd hərəkəti” adlı aksiyalar həyata keçirildi. Nəticədə SSRİ-nin İrənla dövlət sərhədi boyunca çəkilən sərhəd çəpərləri müəyyən ərazilərdə söküldü. İlk dəfə olaraq Arazın hər iki tərəfində olan qohumların və soydaşların ünsiyyət imkanları yarandı, sərhəddə sadələşdirilmiş keçid məntəqələri təşkil edildi.

1990-cı ildə Avstriyanın paytaxtı Vyanada “Azərbaycan Mədəniyyət Cəmiyyəti” təsis edildi.

Dünya azərbaycanlılarının özünüdərk və özünüifadə prosesində ən əlamətdar hadisələrdən biri Türkiyədə Azərbaycan Kültür və Dayanışma Dərnəyinin təşkilatçılığı ilə 1990-cı il noyabrın 3-dən 6-dək İstanbul şəhərində Birinci Millətlərarası Azərbaycan Türk Dərnəkləri qurultayının keçirilməsi oldu. Dünyanın müxtəlif ölkələrdən olan nümayəndələrin iştirakı ilə keçirilən qurultay yüksək səviyyədə baş tutdu. Qurultayın gördüyü mühüm işlərdən biri də Azərbaycanda baş verən hadisələri obyektiv və operativ surətdə dünya ictimaiyyətinə çatdırılması oldu. Azərbaycanlılar arasında əlaqələrin güclənməsi məqsədilə Dünya Azərbaycan-Türk Dərnəkləri Birliyinin Nizamnaməsi təsdiq edildi. Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar sırasına informasiya işinin gücləndirilməsi, Azərbaycan təşkilatlarının bir mərkəz ətrafında birləşdirilməsi, konqresin işçi qrupunun yaradılması və s. daxil idi. Həmçinin, Dağlıq Qarabağ məsələsində lobbicilik etmək, beynəlxalq təşkilatlara mütəmadi müraciətlər ünvanlamaq da qəbul edilən qərarlar sırasında yer aldı.

Sovetlər Birliyinin çökdüyü ərəfədə hər bir sahədə olduğu kimi, xaricdə yaşayan soydaşlarımızla əlaqələrin güclənməsi, mənəvi bağların möhkəmləndirilməsi və onların hüquqlarının təmin etməsi məqsədilə bir sıra əməli addımlar atılmışdır. 1991-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Ayrı-ayrı respublikalarda yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələri möhkəmləndirmək, milli mədəniyyətin, doğma dilin və ənənələrin inkişafında onlara kömək göstərmək tədbirləri haqqında” qərar qəbul etmişdir. 1991-ci ilin iyun ayında

isə Zuğulbada (Bakı) keçmiş SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərində fəaliyyət göstərən Azərbaycan milli mədəniyyət mərkəzləri və cəmiyyətləri nümayəndələrinin konfransı keçirilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1991-ci il dekabrın 16-da Naxçıvan MR Ali Məclisində 31 dekabrın Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü kimi hər il qeyd olunması təşəbbüsünü qaldırmışdır. Bu barədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi qərar qəbul etmişdir. Qərarda qeyd olunurdu ki, 31 dekabr Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik və birlik günü elan olunsun və hər il bayram edilsin. Həmçinin 31 dekabrın Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik və birlik günü kimi bütün Azərbaycan Respublikasında rəsmi qeyd edilməsi üçün qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti qarşısında vəsatət qaldırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurasının 25 dekabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə hər il dekabr ayının 31-i bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların həmrəyliyi günü elan edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra diasporla əlaqədar dövlət siyasətinin prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi və zəruri qanunvericilik bazasının yaradılması istiqamətində zəruri addımlar atılmışdır.